

Verba magistri

Редакционна колегия

Доц. д-р Радка Влахова

Доц. д-р Йовка Тишева

Доц. д-р Владимир Жобов

Доц. д-р Гергана Дачева

Доц. д-р Ирен Александрова

Д-р Радко Шопов

Петър Воденичаров

Социолингвистика

Петър Воденичаров
Социолингвистика

© Петър Воденичаров, автор, 2007
© ИК „СемаРШ“, 2007

ISBN 978-954-8021-88-3

ИК „СемаРШ“
София, 2007

Съдържание

На светлата памет на майка ми Надежда посвещавам

ЕЗИК И СЪЗНАНИЕ

1. Теоретичните подходи към езика	9
2. Езиков универсализъм	10
3. Езиковата относителност — езикът предопределя мисълта и мирогледа	13
4. Критика на хипотезата за крайната езикова относителност	18

ЕЗИК И МОЗЪК

1. Структура и функции на мозъка	21
2. Разпределение на функциите на двете хемисфери	22
3. Двуезиковият мозък. Ранен или късен билингвизъм?	25

ЕЗИК И КУЛТУРА

1. Мислене, култура, езикови значения	29
2. Езикът, който усвояваме, и културата, която предаваме ..	32
3. Език и социализация	34

НАПРАВЛЕНИЯ И ПРОБЛЕМИ В СОЦИОЛИНГВИСТИКАТА

1. Вариативна и корелативна социолингвистика	39
2. Дискурсна социолингвистика	42

КРИТИЧЕСКИ ДИСКУРСЕН АНАЛИЗ

1. Характеристики на критическия дискурсен анализ	51
2. Модел за критически дискурсен анализ	53
3. Текстови анализ	54
4. Критики на критически дискурсен анализ	58
5. Текст и текстова ситуация	59
6. Критически прочит на текст	62

ТЕХНОЛОГИИ НА ОБЩУВАНЕ И МАНТАЛИТЕТ

1. Психодинамика на комуникативните дейности (устен, писмен, електронен манталитет)	65
2. Печатни медии и масова грамотност	65
3. История на електронните медии	69

4. Печатен и електронен манталитет	71
5. Типове електронни кодове — масова и гражданска култура	72
6. Масовата култура — критически дискурсен анализ	73

СОЦИАЛНИ ДИАЛЕКТИ И СТАНДАРТИЗИЦИЯ НА ЕЗИКА

1. Диалекти	78
2. Исторически диалекти	80
3. Нови диалекти	81
4. Социо-семантични кодове (семиотични стилове)	83
5. Анализът на социално-дискурсната практика	84

ЕЗИК И ПОЛ

1. Проучвания на пола и езика — „говорещи“ и „неми“ ..	86
2. Женски и мъжки социално-речеви манталитет	87
3. Прагматика на мъжкото и женското разговаряне: стратегии на любезност и тълкуване на лицето	89
4. Мъжки и женски техники на водене на разговор	91
5. Мъжки и женски комуникативен стил	91
6. Обяснения на разликите	93

ЕЖЕДНЕВНОТО РАЗКАЗВАНЕ И РАЗГОВАРЯНЕ

1. Женската речева идеология: „Мълчание, упование и свян!“	98
(1) Наративни стратегии за себепредставяне	98
(2) Женското разговаряне — жанрове, любезност, лице ..	102
2. Мъжка речева идеология: „Дадена дума, хвърлен камък!“	107
(1) Наративни стратегии за себепредставяне	107
(2) Мъжкото разговаряне — жанрове, лице, любезност ..	110
(3) Наддумването (майтап) — весели истории, словесни дуели, хващане на бас. Ритуали на потъпяване и изчистване на лицето	113

СОЦИАЛНО-РЕЧЕВИ ПОРЯДЪК ПРИ БЪЛГАРИТЕ МЮСЮЛМАНИ

1. Частното общуване в рода и семейството — къщата	115
2. Неформалната всекидневна публичност — улицата	119

3. Неформалната празнична публичност	121
4. Институционално публично общуване — казармата, училището, болницата, общината, съдът	123

ЛИЧНОТО ИМЕ — РЕЛИГИОЗНИ И ПОЛИТИЧЕСКИ ИДЕОЛОГИИ НА ИМЕНУВАНЕТО

1. Име и идентичност	127
2. Личното име в православното християнство	128
3. Политически идеологии и лични имена	131
4. Името в исляма	133
5. Политически преименувания и компромисно наименуване при българите мюсюлмани (помаци)	136

ЕЗИК И ВЪЗРАСТ — МЛАДЕЖКА КУЛТУРА И СЛЕНГ

1. Младежки общини и субкултури. Политики към младежта	140
2. Българските младежки култури и сленгове	143

ЕЗИК И ОБЩЕСТВЕНО МНЕНИЕ — КАЧЕСТВЕНА И ЖЪЛТА ПРЕСА НА БАЛКАНИТЕ

1. Демократична и плебейска публичност. Качествена и жълта преса	153
2. Източници, жанрове, тематика, композиция, стил и идеологии на жълтата и качествената преса	155
3. Българската преса	159
4. Пресата на Балканите	165

ЕЗИК И ПРОПАГАНДА — КОМУНИСТИЧЕСКАТА ПРЕСА

1. Тематика	171
2. Източници и жанрове	173
3. Композиция	177
4. Стил и език — комунистическият новоговор	178

ЕЗИКОВО ПЛАНИРАНЕ И ПОЛИТИКА

1. Езиково планиране и политика	185
2. Планиране на езиков статут	187
3. Планиране на езиково тяло (корпус)	195

ЕЗИК И НАЦИЯ — РУСИЯ, СЪРБИЯ, ХЪРВАТИЯ, БЪЛГАРИЯ

1. Примерът с руския национален език	203
2. Вук Караджич и сръбската езикова революция	207
3. Българската книжовна приемственост	214

ЕЗИКОВА ПОЛИТИКА В ГЪРЦИЯ

1. Неосихазъм и православна нация	221
2. Просвещение, романтизъм и езиков национализъм	223
3. Независима гръцка държава, мегали идея и диглосия	226

ЕЗИКОВА ПОЛИТИКА В РУМЪННИЯ

1. Латинизъм	232
2. Либерализъм и консерватизъм	235

ЕЗИКОВА ПОЛИТИКА В ТУРЦИЯ

1. Религиозно-книжовната традиция	239
2. Реформиране на империята и оправдяване на османли	240
3. Етнолингвистичен национализъм — туранизъм и турцизация на езика	242
4. Турската република и езиковата революция — единен и чист турски език	244
5. Проблеми на турския национален език	251

ЕЗИКОВА ПОЛИТИКА В ЮГОСЛАВИЯ

1. Национални и федеративни езици в Югославия	253
2. Езикова политика в Македония	254
3. Езиковият национализъм в Югославия	257
4. Езикова политика в Хърватия	259
5. Езикова политика в Босна и Херцеговина	265
6. Европейска езикова политика на Балканите през 21. век?	270

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА	273
-----------------------------	-----

ЕЗИК И СЪЗНАНИЕ

Различни езици — едно съзнание

Различни езици — различни мирогледи

Наследен или социален е езикът?

Възможен ли е преводът?

1. Теоретичните подходи към езика

В езикознанието съществуват няколко основни въпроса, на които учените отговарят по различен начин:

Каква е природата на езика?

- Езикът е отражение на реалността, функция на материалния мозък. Чрез изучаване на физиологията и поведението може да се изучава психологията и езикът.
- Езикът има различна природа от материята и тялото. Езикът може да поражда различни светове. Той може да функционира и в други структури, различни от мозъчните — например в компютърни функции, които да са еквивалентни на мозъчните.

Как са свързани езикът и мисълта?

- Езикът е важен за мисълта. Езикът и мисълта са представени в съзнанието чрез една и съща система от символи. С усвояването на езика се развива интелектът и логиката.
- Езикът и мисълта са представени чрез различни знакови системи. Езикът се усвоява без участие на интелекта и логиката. Чрез езика се съобщават мислите, но той не влияе съществено върху мисленето, което има универсален характер.

Вродена или придобита е езиковата способност?

- Езиковата способност е вроден инстинкт, наследена универсална граматика, чрез която може да се усвои който и да било език по света. Разликите между езиците са повърхностни и несъществени, доколкото се управляват от едни и същи вродени мозъчни модули. Съществува разлика между език (способност) и реч (изпълнение). Чрез речевата дейност на повърхността могат да се разгръщат по различен начин ограничен брой дълбинни схеми.

- Езикът се основава на социално-комуникативния опит на индивида и общността. Няма същностна разлика между език и реч, ези-

кът обобщава и улеснява речевите усилия на общувашите. Различите между езиците са съществени и непреводими и са обусловени от разлики в средата, културата и знанието.

Какъв характер имат езиковите структури?

• Езиковата структура е формален код от краен брой отделими единици и правила за тяхното съчетаване. Езиковите единици имат аналитичен характер (сноп от диференциални признания), а граматическите правила могат да се формализират. Езиковите структури не зависят от физиологията на мозъка и могат да се моделират математически.

• Езиковите структури са функционални мозъчни схеми, осигуряващи икономично и ефикасно общуване. Езиковите единици имат аналого-аналитичен характер, т.е. те означават не само абстрактни признания, но се асоциират и с типични образи и двигателни схеми. Особеностите на функциониране на мозъка определят характера на езиковите единици (асиметричност, мрежовост, локалност, заменяемост).

Можем да приемем една балансирана позиция, според която езиковата способност се основава на вродени предразположения, чието развитие зависи съществено от средата и личния опит. Мисълта и езикът си взаимодействват особено тясно в определени възрастови периоди и социални сфери, но не съвпадат напълно, абстрактната мисъл може да надскочи езиковите идиоми, а езикът е по-богат от мисълта, бидейки средоточие както на абстрактни значения, така и на зрителни и слухови асоциации, двигателни сценарии, интуиции. Това че някой не е красноречив, не означава непременно, че е глупав. Функциите на езика предхождат и обуславят формите му. Приемаме, че езикът е не само инструмент на мисленето и обмена на полезна информация, но обуславя много аспекти на човешкото битие — не само интелектуални, но и емоционални, социални, културни, религиозни.

2. Езиков универсализъм

Учените универсалисти смятат различите между езиците за случайни и несъществени и се надяват да открият универсална граматика, която да обедини разноезичното (след Вавилон) човечество. Рене Декарт смята, че езикът има логична структура и че мисълта е тъждествена с езика. Търсенията в областта на формалната логика се възприемат като стъпка към бъдещия универсален език на прос-

ветеното човечество. Някои логици като Фреге, Ръсел, Карнап се опитват да създадат перфектен логичен език, който би отразил най-адекватно структурата на реалността.

Н. Чомски разграничава интелигентността от езика. Човечеството има общ фонд от вродени общи идеи, т. е. предпоставки да мислят по един и същи начин, но се различава по начина, по който се изразява езиково. Как биха могли да се извлекат от опита общи идеи като Бог, безкрайност, триъгълник, справедливост? За разлика от Декарт, който отъждествява мисленето с езика, Чомски отделя езиковите идеи (универсалната граматика) от другите идеи, свързани с интелигентността и логиката. Психолингвистите го подкрепят — гладък и граматически правилен език могат да имат и хора с тежки интелектуални разстройства като шизофреници, аутисти, болни от Алцхаймер.

В синтактичната си теория Н. Чомски се опитва да докаже, че езиците са многообразни само на повърхнинно ниво, но в дълбочина са сходни, тъй като са породени от универсална ментална граматика, която представлява дискретна комбинаторна система, пораждаща разклоняващи се дърворидни структури. Всички езици по света имат речник, в който думите са групирани по части на речта, определящи съчетателните им възможности; думите се свързват в словосъчетания, а те в изречения; съществителните имена получават семантични роли според значението на глагола; фонологични правила определят звуковия гласеж на езика, който се модифицира от метрични и сричкови дървета. Обкръжението определя начина, по който параметрите на универсалната граматика се нагласят, създавайки различни езици.

На въпроса „Откъде идва езиковата способност?“ Чомски отговаря в духа на Платон. Езиковите идеи се предават генетично, те са вродени и еднакви за всички. Различната среда обуславя своеобразния начин, по който се установяват параметрите на универсалната граматика — така се създават различните езици. Ние просто научаваме езиковите етикети на съществуващите в нашето съзнание понятия. Граматиките са толкова странини, различни от всеки друг вид знание, че не могат да бъдат функция на рационално оперираща интелигентност. Според него животните не могат да се научат да говорят не защото не са интелигентни, а защото им липсва езикова способност. Като доказателство за вродеността на езиковата способност психолингвисти изтъкват наследяването на някои езикови разст-

ройства като заекването и специфичното езиково разстройство, което води до затруднена неграматична реч, докато другите аспекти на интелекта остават незасегнати.

Тези възгледи предизвикват въпроси: Защо от една и съща мисловност се раждат различни езици? Ако езиковите разлики се дължат на разлики в опита, защо езикът да е зависим от опита, а мисълта — не?

За усвояването на езика може би се изисква не много високо ниво на интелигентност, но се изисква нормална интелигентност. Опити с хора, страдащи от синдрома на Даун, показват, че те изпълняват тестовете за интелигентност два пъти по зле от средното ниво и обикновено имат нарушенни лексикални и граматически способности.

През 1975 г. Патнам излага на конференция в Париж твърде силен аргумент срещу Чомски, на който той не съумява да отговори. Математическите понятия не биха могли да се развият генетически по пътя на еволюцията, защото хората използват такива понятия от скоро (от няколко хиляди години). Математиката се появява след като еволюцията на човешката раса е завършила преди около 100 000 години. Тъй като математиката не е наследена, тя следователно е изобретение на човешката интелигентност, а щом човешкият интелект е изобретил математиката, защо да не избрети и езика? Чомски покъсно се отмъта от идеите си и дори разглежда математиката като функция на универсалната граматика.

Н. Чомски допринася за преодоляването на опростенческите поведенчески подходи към езика, като давагласък на търсения в областта на психолингвистиката, но тъкмо психолингвисти разколебават по-късно някои от неговите аргументи. Като доказателство за вродеността на езиковата способност той изтъква бързото и лесно усвояване на езика от децата — между края на втората и средата на третата година детският език е напълно граматичен и се изгражда към края на четвъртата година. Но изследванията показват, че езиковият опит на децата е средно около 10 часа на ден (10×365 часа \times 4 години = 14.600 часа). Ако за усвояването на чужд език отделим същото време, това прави 13.5 години по 15 часа на седмица, което не е никак малко. Защо с възрастта по-трудно се научава език, загубва ли се с възрастта универсалната граматика или тя действа ефикасно само в определен възрастов период (от 1 до 12 години)?

Според Н. Чомски децата научават добре оформена граматика поради вродения си езиков усет, въпреки че са изложени на неправил-

ни граматични изрази, а за някои синтактични структури те изобщо нямат примери. Според У. Лабов неграматичността на всекидневната реч е мит — неговите статистически изследвания показват, че вежедневната реч зле оформлените изречения са по малко от 2%.

Опитът с диви деца показва, че усвояването на езика не е напълно инстинктивна дейност, като ходенето например. През 1970 г. в САЩ е открито 13-годишно момиче, наречено Джени, което е било държано от баща си голо в клетка в тъмна стаичка цели 12 години. Баща ѝ подхвърлял храна и често я биел с дървена тояга, като и ръмжал като куче, тя не е чувала изобщо човешка реч. След освобождаването си тя е подложена на интензивно езиково обучение. По-лесно се научава да разбира, отколкото да говори — постига един телеграфичен стил и никога не произвежда граматически правила реч. Защо не са се задействали заложените генетично езикови способности? Дали времето за тяхното развитие е изтекло? Ужасяващият социален шок ли ги е блокирал? Не е ли правилният език резултат от нормално езиково общуване, свързващо индивида с другите. Дали в действителност езиковата способност и речта са така разграничени и противопоставени, както в стройните генеративни теории?

3. Езиковата относителност — езикът предопределя мисълта и мирогледа

В езикознанието паралелно с универсалистките теории се развиват също и теории на езиковата относителност. Те са свързани най-вече с развитието на антропологията и разглеждат връзките на езика с мисленето, културата, народа.

Вилхем фон Хумболд твърди, че във всеки език се съдържа специфичен мироглед. Всеки народ има специфичен път, по който върви при изразяване на мисълта си. Този път е предопределен от вътрешната форма на езика, която е възприятие на елементите на езика в духовното им единство. Както звукът застава между човека и назования предмет, така и целият език застава между него и природата. Човек живее с различните обекти, но ги възприема така, както езикът му ги представя:

И въпреки че всяка мисъл може да бъде изразена на всеки език, поради общия им произход и гъвкавостта на значите им, важно е не това, което може да им се припише, а това, което естествено следва от тях, това,

към което те самите предразполагат и за което вдъхновяват.

Американските антрополози Е. Сапир и Б. Уорф най-цялостно развиват възгледите за своеобразността и относителната непреводимост на езиците и културите:

Езиковата система на всеки език сама по себе си оформя идеите, тя е програма, която съпровожда индивидуалната ни мисловна дейност, анализа на впечатленията, синтеза на напрурните мисли. Формулирането на идеите не е независим процес, строго рационален в стария смисъл, но е част от определена граматика, и е различен в различна степен за различните граматики. Ние разчленяваме природата според матрицата, изградена от родния ни език (Б. Уорф).

Е. Сапир и Б. Уорф изследват езиците на американските индианци и интересният емпиричен материал им позволява да аргументират известната в езикознанието хипотеза за езиковата относителност. Тази хипотеза се оформя и под влиянието на идеите за относителността във физиката. Атомният физик Нилс Бор формулира общия за природните и хуманистичните науки принцип на допълнителността — с помощта на различни прибори за един и същи обект могат да се получат твърде противоречиви данни, които не могат да се съгласуват в една представа, а се намират в отношение на допълнителност и изчертават всичко, което може да се научи за обекта. Различните данни се дължат на това, че измервателните прибори си взаимодействват с изследвания обект и влияят върху неговото проучване. В светлината на хипотезата за езиковата относителност инструментът — език и полученото чрез него знание представляват неразложимо цяло и тъй като различните езикови колективи употребяват различни инструменти, възникват различни картини на света, които не се съгласуват в една „обективна“ картина на света, а взаимно се допълват. Езикът се възприема като „неумолима система, тиранин“, който не само отразява опита, но в голяма степен го и предопределя. Всеки език е система от културни модели, в която са кодирани формите и категориите, чрез които личността не само общува с другите, но също анализира природата, забелязва или пренебрегва типове отношения, насочва и изгражда своето съзнание.

Относителност на граматическите значения

Б. Уорф анализира влиянието на граматическата структура на езика върху светогледните представи, най-вече на граматическите изрази за време и пространство:

Тези, които използват различни граматики, се насочват към различни видове наблюдения и различни оценки на външно сходни актове на наблюдение, поради това те не са равностойни наблюдатели и стигат до различни възгледи за света.

Калейдоскопичният поток от безбройните впечатления, които идват от света, се организират в съзнанието ни съобразно съществуващите езикови схеми. Категориите и понятията не се намират просто в света, за да се набиват в очите ни. Изследванията на Уорф за езика на индианците хопи го убеждават, че хопите нямат понятие за времето като продължителност — линейното протичане (преди-сега-утре), характерно за индоевропейските езици. В езика *хопи* има три форми, свързани с времето — очевидна, неочевидна и начална. Очевидната форма показва това, което наистина е било или е сега. Неочевидната форма показва това, което съществува в сърцата на хората, животните, растенията, вещите и изразява всичко желателно или възможно в бъдещето. Началната форма показва преминаване от желано към действително. Така например сегашната глаголна форма „ям“ може да се преведе приблизително с началната форма 'храната започва да става ядена'.

Всеки език предлага на говорещите определено деление на света, което не е напълно обусловено от делението в природата. В някои индиански езици „човекът“ в „Човекът е болен“ ще съдържа граматическа морфема, показваща дали човекът върви или стои.

Словна относителност

Езиците делят словно света на различни единства и това е добре известна идея. Уорф разглежда съответствието на английския израз „It is a dripping spring“ 'Това е падащ извор' на езика апахи. Той ще се предаде с един по-синтетичен израз „No-to Ga“. „No“ 'действие надолу', „to“ 'вода, извор', „Ga“ 'бял съм' или приблизително 'Подобно на вода или извор белотата се движи надолу'. Изглежда апахите не разчленяват действителността на отделни предмети и действия. „Лодката е издърпана на брега“ ще изглежда като 'Там е, на брега, като точка, вследствие движението на кануто'.

Как може да се преведе на английски датската дума „toerpe“, която покрива всичко, което в английски се назовава с думите „rug“ 'чарга', „carpet“ 'килим', „blanket“ 'одеяло', „counterpane“ 'завивка', „curtain“ 'театрална завеса'. Датското дете трябва да открие какво свързва всички тези неща в едно, основавайки се на своя културен и езиков опит.